

45. Stirling Centre for Scottish Studies. Membership [Электронный ресурс] // University of Stirling. – Режим доступа: <https://www.stir.ac.uk/about/faculties-and-services/arts-humanities/our-research/stirling-centre-for-scottish-studies/css-membership/>. – Дата доступа: 06.12.2018.

46. Stokes, R., Professor. Centre for Business History in Scotland [Электронный ресурс] // University of Glasgow. – Режим доступа: <https://www.gla.ac.uk/schools/socialpolitical/staff/raymondstokes/#/publications>. – Дата доступа: 01.11.2019.

(Дата подачи: 03.02.2020 г.)

Л. А. Доўнар

Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт, Мінск

L. A. Dovnar

Belarusian National Technical University, Minsk

УДК 947.6:336.1

ДРОБНАТАВАРНАЯ ВЫТВОРЧАСЦЬ НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У 1921–1924 ГГ.

SMALL-COMMODITY PRODUCTION IN BELARUS DURING THE 1921-1924

Арткул прысвечаны комплекснаму аналізу мер сацыяльнай, падатковай і крэдытнай палітыкі саветскай улады, якія тычыліся рэгулявання вытворчага прадпрыемства. Прыватныя прадпрыемствы садзейнічалі аднаўленню эканомікі і забеспячэнню насельніцтва спажывецкімі таварамі. У 1921–1925 гг. эканамічная палітыка стымулявала інтэнсіўнае развіццё прыватных прадпрыемстваў, таму што грунтавалася на прапарцыянальным прынцыпе падаткаабкладання. Для прадпрыемстваў было больш выгадным наймаць вучняў, каб атрымаць налогаваыя льготы. У канцы 1927 г. уладальнікаў вытворчых прадпрыемстваў вымушалі ўступаць у кааператывы ці ліквідаваць вытворчасць.

Ключавыя словы: прыватная дробнатаварная вытворчасць; рамеснік, прамысловец; дзяржаўная палітыка; падаткі; крэдыт; НЭП.

This article is about the complex analysis of measures of social, tax and credit policy of the soviet rule which regulated the private industrial business. The private enterprises stimulated restoration of economy and provided the population with the industrial goods. In the 1921–1925 the economic policy stimulated intensive development of private manufactures as it was based on a proportional principle of withdrawal of taxes. For businessmen it was favorable to employ more students for getting tax breaks. At the end 1927 there were sharp changes in an economic policy. Owners of private enterprises began to be forced to join cooperatives or to liquidate production.

Keywords: private small-scale production; handicraftmen; industrialist; a state policy; taxes; credit; NEP.

Малы бізнес у прамысловасці забяспечвае патрэбную гнуткасць гаспадарчаму механізму, дзякуючы хуткаму рэагаванню на змены патрэб грамадства, што стварае спрыяльнае для эканомікі канкурэнтнае асярод-

дзе. Уладальнікі дробных вытворчых прадпрыемстваў адносяцца да сярэдняга класа, які з'яўляецца фундаментам рыначнага грамадства. Яны плацяць значную частку падаткаў у дзяржазну. Развіццё прадпрымальніцкай ініцыятывы ў сферы вытворчасці азначае прыток інвестыцый у народную гаспадарку і нарошчванне валавага ўнутранага прадукту дзяржавы. Рост дробных вытворчых прадпрыемстваў дазваляе павысіць узровень занятасці насельніцтва, стварыць новыя рабочыя месцы для беспрацоўных. Прытым асноўная колькасць дробнатаварных прадпрыемстваў арыентавана ў сваёй дзейнасці на мясцовыя рынкі і непасрэдна звязаны з масавым спажываннем тавараў і паслуг, што з'яўляецца фактарам сацыяльнай стабільнасці. Відавочна, што недзяржаўны сектар эканомікі здольны вырашаць маштабныя эканамічныя і сацыяльныя праблемы. Мэтай даследавання з'яўляецца выяўленне характэрных рыс дзяржаўнай палітыкі ў дачыненні да прыватных прамысловых прадпрыемстваў у БССР, а таксама ў тых рэгіёнах, што былі далучаны ў 1924 годзе. Асноўнымі крыніцамі для даследавання сталі матэрыялы Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь.

Дзяржаўную палітыку ў сферы прыватнай вытворчасці ў 1920-х гг. можна падзяліць на сацыяльную і падатковую.

Сацыяльная палітыка ўключала комплекс захадаў, накіраваных на аптымальную інтэграцыю ўладальнікаў вытворчых прадпрыемстваў у сацыялістычнае грамадства, у адпаведнасці з ідэалагічнымі ўстаноўкамі Камуністычнай партыі бальшавікоў Беларусі. Задачамі сацыяльнай палітыкі ў сферы вытворчага прадпрымальніцтва былі: вызначэнне прававога становішча розных сацыяльных катэгорый прыватных вытворцаў, рэгуляванне працоўных адносін паміж уладальнікамі прыватных прадпрыемстваў і наёмнымі рабочымі.

Уладальнікі прыватных вытворчых прадпрыемстваў былі падзелены на тры сацыяльныя катэгорыі: рамеснікі, саматужнікі і прамыслоўцы. Бяднейшай часткай прыватных вытворцаў з'яўляліся рамеснікі. Для рамесніка промысел – асноўная крыніца даходу. Ён працаваў толькі на канкрэтнага заказчыка, без гандлёвых пасрэднікаў і ніколі не выкарыстоўваў наёмную працу [1, с. 13]. Саматужнікі працавалі на рынак, вырабляючы тавар дробнымі партыямі. Гэта былі уладальнікі сямейных прадпрыемстваў, дзе маглі працаваць усе родзічы, якія пражываюць з саматужнікам у адной хаце і вядуць агульную гаспадарку. Пазней ім дазволілі наймаць 1–3 наёмных работнікаў. Прамыслоўцамі лічыліся тыя, хто карыстаўся наёмнай працай 4–30 работнікаў [2, с. 103]. Такім чынам, рамеснік ад саматужніка адрозніваўся ўзроўнем арганізацыі вытворчага працэсу і формай рэалізацыі гатовай прадукцыі, а саматужнік ад прамыслоўца – колькасцю наёмных рабочых на прадпрыемстве [3, с. 86]. Дзяржава гарантавала недатыкальнасць маёмасці толькі рамеснікам і саматужнікам. У прамыслоўцаў маглі ў любы момант нацыяналізаваць іх вытворчае прадпрыемства або канфіскаваць пра-

дукцыю ці абсталяванне. Савецкая ўлада лічыла сябе ахоўніцай інтарэсаў пралетарыяту ад буржуазнай эксплуатацыі, таму становішча рабочых на прыватных прадпрыемствах было пад асаблівай увагай. За ўмовамі працы рабочых, якія працавалі ў прыватнай вытворчасці, сачыла інспекцыя Народнага Камісарыята Працы БССР. Пачынаючы са снежня 1921 г., яна кожнае паўгоддзе арганізоўвала праверкі на прыватных прадпрыемствах, вынікі якіх фіксаваліся ў спецыяльных рэвізійных картах. Калі прыватны вытворца не прытрымліваўся патрабаванняў аховы працы ў поўнай меры, інспектар прад'яўляў яму спіс прэтэнзій, якія павінны быць выкананы ў 2-месячны тэрмін. У адваротным выпадку справа “злоснага эксплуатацара” разглядалася народным судом. Толькі за 1922 г. за парушэнне законаў абароны працы 184 прадпрымальнікі былі прыцягнуты да судовай адказнасці [4, с. 111]. Самі рабочыя маглі паскардзіцца на неспрыяльныя ўмовы працы і патрабаваць грашовай кампенсцыі. На прыватных прадпрыемствах быў больш высокі памер ліквідацыйных выплат у выпадку звальнення работніка, чым на дзяржаўных. У справах прафарганізацый перыяду НЭПа адзначалася, што прыватная прамысловасць забяспечыла сваім рабочым лепшыя ўмовы працы і вышэйшую зарплату. Акрэслілася тэндэнцыя пакідання кваліфікаванымі работнікамі дзяржаўных прадпрыемстваў і пераход на прыватныя. Калі наём кваліфікаваных рабочых савецкай уладай абмяжоўваўся, наяўнасць на саматужных прадпрыемствах працуючых падлеткаў эксплуатацый не лічылася. Прафесійнае навучанне падлеткаў у саматужнікаў разглядалася як найбольш перспектыўнае вырашэнне праблемы беспрытульнасці. Прадпрымальнікі, якія мелі вучняў, вызваліліся ад выплаты ўзносаў на сацыяльнае страхаванне. Прадпрымальнікі, якія мелі вучняў, вызваліліся ад прамысловага падатку і выплаты ўзносаў на сацыяльнае страхаванне. Вучнем лічыўся толькі той падлетак, які не прыходзіўся родзічам узяўшаму яго саматужніку. Льготы даваліся толькі пры выкананні пэўных умоў. Ні адзін саматужнік не мог узяць вучня без дазволу аддзела аховы працы і заключэння дагавору з адпаведным прафсаюзам. Прафсаюз выпрацоўваў праграму навучання і назначаў экспертную камісію па назіранню за поспехамі вучня. Пры Народным камісарыяце працы была створана цэнтральная камісія па вучнёўству. Яна павінна была распрацоўваць праграмы навучання падлеткаў і адшукаць шляхі ўкаранення вучнёўства ў дробнай саматужнай прамысловасці. Рэгіянальныя камісіі па вучнёўству падлічвалі колькасць вучняў, сачылі за іх паспяховасцю і кантралявалі ўмовы працы. Спецыяльныя экспертныя камісіі па паспяховасці вызначалі зарплату вучню, усталявалі яго кваліфікацыю пасля заканчэння перыяду навучання. Саматужнік, які браў вучня плаціў на 30 % менш за камунальныя паслугі і атрымліваў магчымасць карыстацца выбарчым правам. Першы год навучання дазвалялася не плаціць вучню зарплату. Два гады можна было не страхавець вучня, а пазней выплачваць

толькі 10–15 % ад кошту сацыяльнай страхоўкі. Значна менш саматужніку, які меў вучняў, трэба было плаціць за навучанне ўласных дзяцей у школах-сямігодках [5, с. 74]. Адпаведнае сацыяльнае паходжанне было галоўнай умовай членства ў пазыкова-ашчадным таварыстве. Пайшчыкам мог стаць толькі той рамеснік або саматужнік, для якога промысел – адзіная крыніца даходу. Мясцовы фінадзел мог наогул не зарэгістраваць арганізацыю, калі яе члены не мелі непасрэдных адносін да саматужнай вытворчасці. Так, у 1923 г. фінадзел Полацка адмовіўся рэгістраваць пазыкова-ашчаднае таварыства, бо 60 % яго заснавальнікаў з’яўляліся гандлярамі і служачымі, а не рамеснікамі і саматужнікамі [6, с. 28]. Пазыкова-ашчадныя таварыствы знаходзіліся пад пільным кантролем фінансавых органаў савецкай дзяржавы. Праўленне саматужнага пазыкова-ашчаднага таварыства заўсёды ўзначальваў член Рабоча-Сялянскай Інспекцыі БССР і сакратар мясцовага савета. Штомесяц яны дасылалі ў Наркамфін сведкі пра колькасны, сацыяльны і прафесійны склад сваіх членаў, інфармавалі пра тое, каму і на якую суму былі выдадзены пазыкі [7, с. 11–13].

Такім чынам сацыяльная палітыка першай паловы 1920-х гадоў была накіравана на тое, каб «саматужнік далей саматужніка не пайшоў і не толькі не аброс наёмнымі рабочымі, а пазбавіўся ад апошніх».

Падатковая палітыка ў адноснах да прыватнай вытворчасці адлюстроўвала эканамічны курс савецкай дзяржавы ў сферы падаткаабкладання. Савецкая ўлада лічыла неабходным, з аднаго боку, падтрымаць дзейнасць прыватных вытворчых прадпрыемстваў, а з другога – не дапусціць, каб яны сталі канкурэнтнай перашкодай на шляху станаўлення дзяржаўнай прамысловасці. Сістэма падаткаабкладання, сфарміраваная ў другой палове 1921 г., налічвала 35 прамых падаткаў і 17 ускосных. Перавага прамых падаткаў тлумачылася тым, што іх спаганялі непасрэдна з даходаў падаткаплацельшчыкаў, а гэта давала дзяржаве больш магчымасцей рэгуляваць назапашванне ў «буржуазных элементаў» [6, с. 16]. Самымі значнымі для прадпрымальнікаў былі два агульнадзяржаўныя прамыя падаткі: прамысловы і падаходны. Прамысловы падатак складаўся з куплі патэнта і выплаты параўнальнага збору. Патэнтам называлі дакумент на права прадпрымальніцкай дзейнасці ў сферы гандлю ці прамысловасці, а параўнальны збор складаў пэўны працэнт ад абароту прадпрыемства. З дапамогай патэнтнага збору дзяржава імкнулася садзейнічаць больш-менш раўнамернаму развіццю саматужнай і рамеснай прамысловасці, бо цана патэнта залежала ад месцазнаходжання прадпрыемства. Самая дарагія патэнтны былі ў Мінску. У Мінскім павеце і ў Бабруйску можна было набыць патэнт у 1,5 разы танней. Прадпрымальнікі з Барысава, Слуцка і Мазыра за патэнт плацілі ў 2 разы менш, чым мінчане. На астатняй тэрыторыі Беларусі патэнт каштаваў у 3 разы менш за мінскі [7, с. 85]. Так падтрымлівалася развіццё прамысловасці ў правінцыі. Другая частка прамысловага падатку –

параўнальны збор. У сярэднім, ён складаў 3 % ад абароту прадпрыемства, пад ім разумелася цана ўсёй вырабленай прадукцыі ці аказаных паслуг. Гэты паказчык фінансавыя інспектары вызначалі так званым «нарматыўным метадам». Спачатку ўстанаўлівалі памер прадукцыйнасці ў грашовым эквіваленце ў разліку на аднаго работніка. Патрэбную інфармацыю магчыма было набыць у прафсаюзах, статыстычных бюро або проста спытаць «дасведчаных людзей». Ва ўсіх падатковых акругах былі распрацаваны свае нормы валавага абароту для кожнага віду вытворчасці. Улічваючы іх, падатковы інспектар сам вызначаў абарот канкрэтнага прыватнага прадпрыемства. Самыя нізкія нормы абаротаў прыватных прадпрыемстваў былі ўстаноўлены ў Слуцкай акрузе, а самыя высокія – у Мінскай [8, с. 123]. Такім чынам, прамысловы падатак грунтаваўся на прынцыпе прапарцыянальнага абкладання, таму значна лягчэй пераносіліся заможнымі саслоўямі. Ён прадугледжаваў паслабленне падатковага ціску па меры павелічэння сумы абкладання. Для рамесніка страта 3 % абароту яго майстэрні была значна больш адчувальнай, чым для ўладальніка прамысловага прадпрыемства. Прынцып прагрэсіўнага падаткаабкладання, наадварот, у большай ступені закранаў маёмасныя класы, і тым больш, чым мацней расла прагрэсія абкладання. Ён стаў асновай для падаходнага падатку, уведзенага дэкрэтам СНК ССРБ ад 16 лістапада 1922 г. У інструкцыі фінінспектарам ад 1922 г. падатак названы «магчымасцю выкарыстоўваць падатковую сістэму як зброю панавання рабочага класа» [9, с. 24]. Плацельшчыкамі з'яўляліся толькі гарадскія жыхары, якія займаліся прамысловасцю ці гандлем у тым выпадку, калі інспектар выяўляў перавышэнне норм даходнасці. У 1922/23 гг. падаходны падатак заплацілі 3 780 уладальнікаў вытворчых прадпрыемстваў, што складала 40 % ад агульнай колькасці плацельшчыкаў гэтага падатку. Дапаўняльным зборам да падаходнага падатку з'яўляліся аблігацыі дзяржпазыкі. Плацельшчыкі павінны былі набыць іх у абавязковым парадку. Колькасць аблігацый знаходзілася ў прамапрапарцыянальнай залежнасці ад разраду даходнасці. Так, уладальнік вытворчага прадпрыемства першага разраду даходнасці купляў адну аблігацыю, другога ці трэцяга разраду – дзве, чацвёртага – пяць, пятага – сем і г. д. Пра набыццё аблігацый фінінспектар рабіў спецыяльную паметку ў патэнце прадпрымальніка [10, с. 45].

Такім чынам, у 1921–1923 гг. падатковая палітыка савецкай дзяржавы спрыяла развіццю прыватных прадпрыемстваў, якія насычалі рынак таварамі шырокага ўжытку. Пасля другой сесіі ЦВК СССР ад 29 кастрычніка 1923 г. падаходны падатак набыў «класавую накіраванасць». Замест долей, канкрэтных сум падаходнага падатку, была ўведзена прагрэсіўная шкала – працэнтныя стаўкі ад сукупнага даходу. Плацельшчыкі былі падзелены на тры катэгорыі. Рабочыя, служачыя, а таксама члены кааператываў і арцелей прадстаўлялі катэгорыю «А». У сярэднім яны плацілі 0,9 % ад сукупнага

даходу. Рамеснікі і саматужнікі належалі да катэгорыі «Б». У сярэднім, яны выплачвалі 3,5 % ад даходу. Катэгорыю «В» прадстаўлялі «непрацоўныя элементы»: уладальнікі прамысловых і гандлёвых прадпрыемстваў. У сярэднім яны плацілі 7,1 % ад даходу [11, с. 8–16].

У выніку за 1924 г. у якасці прамых падаткаў рамеснікі заплацілі 38,42 тыс. руб., а саматужнікі і прамыслоўцы 32,57 тыс. руб. У 1924 г., рамеснікі заплацілі 48,25 тыс., што на 20 % больш, а саматужнікі і прамыслоўцы 91,04 тыс. руб., што амаль у 2,7 разоў больш за мінулагодні паказчык [12, с. 161].

Вынікам дзяржаўнага садзейнічання саматужнікам і рамеснікам у БССР стаў рост папулярнасці прыватнай вытворчасці сярод беларускага насельніцтва. На дзесяць тысяч жыхароў Беларусі ў 1922 г. прыходзілася толькі 107 саматужнікаў і рамеснікаў, а ў 1924 г. было 212 прыватных вытворцаў [7, с. 172]. У значнай ступені гэта адбылося па прычыне павелічэння колькасці дробных прадпрыемстваў за кошт буйных. Таму назіралася паніжэнне ўзроўню развіцця прыватнай прамысловасці. Прадпрымальнікі аддавалі перавагу нізкаразрадным патэнтам і не лічылі выгадным развіваць сваю вытворчасць. Таму саматужных прадпрыемстваў штогод становілася ўсё больш, а прамысловых – менш. Многія прамыслоўцы, для таго каб атрымаць ільготы, дзялілі сваё прадпрыемства на некалькіх саматужных, а іх перапісвалі на блізкіх родзічаў. Часцей за ўсё прадпрыемствы «дзялілі» паміж сабой муж і жонка. Нарыклад, муж і жонка Эстэркіны з Мачулішчаў лічыліся саматужнікамі. Кожны з іх меў па лесапільні і быў наймальнікам трох рабочых. Таксама былі аформлены сукнавалкі мужа і жонкі Каган з Хоцімска, цырульні Іосіных з Крычавы [11, с. 129–207], гарбарні Александровічаў з Узды і г. д. У некаторых выпадках гэта былі прадпрыемствы сумежнай вытворчасці. Так, саматужнік з Оршы М. І. Басін займаўся вытворчасцю драўлянага вугалю, а яго жонка лічылася ўладальніцай смалакурні. Кожны карыстаўся працай трох наёмных рабочых.

За 1922–1923 гг. валавая прадукцыя прыватнай вытворчасці ў агульным прамысловым абароце павялічылася з 84, 6 % да 85, 7 %, у той час як валавая прадукцыя дзяржаўнай прамысловасці панізілася з 14 % да 6,2 % ад агульнага абароту прамысловасці БССР [8, с. 92]. У 1923–1924 гг. канчаткова склаўся так званы прыватны сектар эканомікі, куды ўваходзілі скупшчыкі сельскагаспадарчай сыравіны, уладальнікі вытворчых прадпрыемстваў і гандляры, што забяспечвалі збыт прадукцыі. Прыватны сектар эканомікі не перасякаўся з дзяржаўным, што дазваляла ўсім прадпрымальнікам пазбягаць кантролю саветскай улады за сваёй дзейнасцю. У гэты перыяд каля 95 % прамысловых устаноў БССР належалі прыватным асобам. У 1924 г. агульная колькасць прыватных вытворчых прадпрыемстваў павялічылася да 44 892, што ў пяць разоў больш, чым было ў 1922 г. у БССР і ў далучаных

да яе паветах. На іх працавала 73 % усіх рабочых, занятых у прамысловасці [9, с. 164]. У 1924 г. каля 18,5 % ад усіх прыватных вытворцаў адносіліся да рамеснікаў, 63,7 % – да саматужнікаў, 17,6 % – да прамыслоўцаў. Трэба адзначыць, што з 7924 прамыслоўцаў 57 чалавек з’яўляліся ўладальнікамі цэнзавых прадпрыемстваў. Гэта значыць, што на кожным з такіх прадпрыемстваў мелася звыш 16 наёмных рабочых [11, с. 162]. У асноўным гэта былі таварныя млыны, гарбарныя заводы і гільзавыя фабрыкі. Прыватная вытворчасць у гэты перыяд насіла пераважна саматужны характар [12, с. 29].

Такім чынам, Новая эканамічная палітыка дала больш свабоды прыватнай ініцыятыве ў прамысловасці і гандлі. Аднак, прыватнік мог працаваць толькі ў дробнатаварнай вытворчасці на ўнутраным рынку. Дзяржава захавала за сабой манополію на знешні гандаль і буйную вытворчасць. На працягу 1921–1924 гг. адбываўся хуткі рост прыватных прадпрыемстваў, якія дамінавалі ў харчовай, гарбарнай, дрэваапрацоўчай і лёгкай прамысловасці. Асноўную масу складалі саматужнікі. Іх дробнатаварныя прадпрыемствы хутка аднавіліся пасля ваенна-палітычных катаклізмаў і здолелі забяспечыць мясцовае насельніцтва таварамі шырокага ўжытку. На прыватныя прадпрыемствы прыходзілася значная частка прамысловага абароту краіны.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. *Аргученцев, Г. К.* Проведение новой экономической политики в Беларуси: особенности, итоги, причины отмены / Г. К. Аргученцев, Л. В. Старовойтова // Гуманитарна-эканамічны веснік. – 1996. – № 1. – С. 161–167.
2. *Артимович, А.* К вопросу о признаках ремесленного и кустарного производства как единицы наблюдения в промышленной статистике / А. Артимович // Працы БДУ. – 1928. – № 20. – С. 12–21.
3. *Архангельский, Б. Д.* Местечко и местечковый вопрос / Б. Д. Архангельский // Савецкае будаўніцтва. – 1928. – № 3–4. – С. 34–41.
4. *Архипов, В. А.* Борьба партии большевиков против капиталистических элементов в промышленности и торговле / В. А. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1978. – 203 с.
5. *Архипов, В. А.* Этапы и методы регулирования частного торгового-промышленного предпринимательства / В. А. Архипов // Экономическая политика советского государства в переходный период: сб. науч. ст. / АН СССР, ин-т истории СССР; под ред. П. Ким. – М., 1986. – С. 121–130.
6. *Аўхімень, Л.* Эканамічны нарыс БССР / Л. Аўхімень. – Мінск: Дзяржвыдавецтва Беларусі, 1925. – 226 с.
7. НА РБ. – Фонд 30. – Оп. 1. – Д. 4.
8. НА РБ. – Фонд 30. – Оп. 4. – Д. 11.
9. НА РБ. – Фонд 30. – Оп. 4. – Д. 11а.
10. НА РБ. – Фонд 30. – Оп. 4. – Д. 12.
11. НА РБ. – Фонд 30. – Оп. 7. – Д. 16..
12. НА РБ. – Фонд 30. – Оп. 1. – Д. 204–207.

(Дата падачы: 07.02.2020 г.)